

Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος

Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν/Ε.Ι.Ε.

Ἡ ποικίλη δράση τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν

Μιά ἀποτίμηση, εἴκοσι περίπου χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση

I

Ἄν ὁ τίτλος τῆς μελέτης μου δὲν μπορεῖ νὰ κρύψει τὴν καθαφικὴ του καταγωγή, με τὸν ὑπότιτλο σπεύδω νὰ δηλώσω πὼς τὸ χρονολογικὸ της στίγμα δὲν εἶναι τὸ 200 π.Χ., ὅπως θὰ τὸ ἤθελε ὁ ἀλεξανδρινὸς ποιητής, ἀλλὰ ἡ πρώτη καὶ δύσκολη περίοδος μετὰ τὴν ἄλωση.

Τότε, μετὰ τὴν ἄλωση, ἓνας ἑλληνικὸς καινούριος κόσμος ἄρχισε νὰ γεννιέται, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν προῆλθε ἀπὸ μιὰ πανελλήνια ἐκστρατεία πού τὴν Κοινὴν Ἑλληνικὴ Λαλιά ὡς μέσα στὴν Βακτριανὴ τὴν πῆγ[ε], ὡς τοὺς Ἰνδούς, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰ ἐποχὴ συρρίκνωσης τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἐξ αἰτίας τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης.¹ Πὼς συνέβη αὐτό; Στὴ μελέτη μου θὰ ὑποστηρίξω πὼς ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ποικίλης δράσης τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν καὶ θὰ παρουσιάσω, γιὰ νὰ ἐξηγήσω καλύτερα τὴ θέση μου, ἓνα τέτοιο παράδειγμα ἀντλημένο ἀπὸ τὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ περίοδο.

II

1453. Τίποτε δὲν ἦταν εὔκολο γιὰ τοὺς ἡττημένους στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις χριστιανοὺς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Ἡ Πόλη εἶχε ἄλωθεῖ, δὲν εἶχε παραδοθεῖ ὥστε νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα παροχῆς ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς κά-

¹ Οἱ ἀναφορὲς εἶναι στὸ ποίημα τοῦ Κωνσταντίνου Καβάφη «Στὰ 200 π. Χ.», ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται καὶ οἱ φράσεις με πλάγια στοιχεῖα. Ποίημα «δημοσιευμένο τὸ 1931, ἀλλὰ πιθανότατα πρωτογραμμένο τὸ 1916», σύμφωνα με τὸν Γ. Π. Σαββίδη, *Οἱ Καθαφικὲς ἐκδόσεις (1891-1932). Περιγραφή καὶ σχόλιο. Βιβλιογραφικὴ μελέτη*, Ἀθήνα 1966, 197-198. Πρώτη δημοσίευση στὴ συλλογὴ: *Κ. Π. Καβάφη, Ποιήματα*, Ἀλεξάνδρεια 1919-[1932], φ. 68· βλ. τὸ ποίημα καὶ στὴν πρώτη μεταθανάτια ἐκδοσὴ, *Κ. Π. Καβάφη, Ποιήματα, Καλλιτεχνικὴ ἐργασία Τάκη Καλμούχου, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ρίνας Σεγκοπούλου. Μέρμνα Ἐνώσεως Λογοτεχνῶν. Ἐκδόσεις «Ἀλεξανδρινῆς Τέχνης»*, Ἀλεξάνδρεια 1935, 186-187.

ποιων προνομίων, ενώ οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές, σε περιουσίες, αλλά και σε πολιτισμικά υλικά έμοιαζαν ανυπολόγιστες.

Όσοι, ωστόσο, ήταν προικισμένοι με ένα πολιτικό αίσθητήριο, μπορούσαν να ελπίζουν ότι τα πράγματα δεν θα έμεναν για καιρό έτσι: αν ο σκοπός των κατακτητών ήταν να εκμεταλλευθούν όχι μόνον τα έδάφη και τις πλουτοπαραγωγικές πηγές των χωρών που κατέλαβαν με τη δύναμη των όπλων, αλλά να εκμεταλλευθούν και τους ανθρώπους που τα κατοικούσαν, μπορούσαν να ελπίζουν πως η πολιτική έξουσία των κατακτητών θα άναζητούσε τρόπους να ενσωματώσει τους χριστιανικούς πληθυσμούς. Και όσοι ήταν προικισμένοι και με πολιτική όξυνια μπορούσαν, ίσως, να διακρίνουν τις δύο χαραμάδες, από τις οποίες μπορούσε να περάσει λίγο περισσότερο φως για αυτούς: η πρώτη ήταν οι πολιτικές φιλοδοξίες του Πορθητή να παίξει τον ρόλο του αυτοκράτορα στο έκδηλα πια πολυεθνικό κράτος που σχηματιζόταν στην Ανατολή· δεύτερη χαραμάδα, οι κοινωνικές φιλοδοξίες των χριστιανών εκείνων που είχαν ενσωματωθεί πριν από την άλωση στο κράτος των Οθωμανών, εκείνων που τα γεγονότα του 1453 δεν τους βρήκαν από την πλευρά των ήττημένων.

Μου έχει δοθεί άλλοτε η ευκαιρία να εκθέσω τις απόψεις μου για το πως η οθωμανική πολιτική έξουσία χειρίστηκε το θέμα, το γιατί οι χριστιανοί σύμβουλοι του Πορθητή εισηγήθηκαν, ότι του εισηγήθηκαν προκειμένου να βρεθεί μία πολιτική λύση στο ζήτημα της ενσωμάτωσης των χριστιανικών πληθυσμών και άκομα πως, αλλά και γιατί τα πολιτικά αυτά σχέδια βρήκαν τους ιδανικούς εκτελεστές στους κύκλους των άνθωνωτικών.² Αναφέρομαι βέβαια στη μείζονος πολιτικής σημασίας απόφαση της οθωμανικής έξουσίας να επιτρέψει την ανασύσταση και επαναλειτουργία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στο πλαίσιο του κράτους των κατακτητών, με τις ίδιες –αν όχι με περισσότερες– διοικητικές και δικαιοδοτικές αρμοδιότητες από αυτές που είχε κατά τη βυζαντινή περίοδο.³ Απόφαση που, όποια και αν

² Βλ. πρόχειρα «Les mécanismes d'une Conquête: adaptations politiques et statut économique des conquis dans le cadre de l'Empire Ottoman», *Économies méditerranéennes; équivalences et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, τ. Γ', Αθήνα 1986, 192 κ. έξ.

³ Είχε υποστηριχθεί παλαιότερα η άποψη πως παρόμοιας πολιτικής ποιότητας ήταν και η απόφαση της οθωμανικής έξουσίας να επιτρέψει τη δημιουργία αρμενικού Πατριαρχείου έπτά χρόνια αργότερα, το 1461, στην Κωνσταντινούπολη (βλ. για παράδειγμα το άρθρο του J. Deny στην *Encyclopédie de l'Islam*, τ. Α', Λένιν-Παρίσι 1960, 661-662). Νεότερες ωστόσο έρευνες, που στηρίζονται κυρίως σε αρμενικές πηγές, δείχνουν ότι η άποψη αυτή δεν εύσταθεί: το αρμενικό Πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη θα δημιουργηθεί έναν περίπου αιώνα αργότερα, στα χρόνια του Σουλεϊμάν (1520-1566). Έκείνο το όποιο συνέβη στα 1461 ήταν η εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη ενός αρμενίου

ήταν τα κίνητρα που την προκάλεσαν, δημιούργησε ένα αντικειμενικό γεγονός: ο κόσμος των ήττημένων χριστιανών απέκτησε, λίγους μόνον μήνες μετά την άλωση, έναν θεσμό που μπορούσε όχι μόνον τις θρησκευτικές του ανάγκες να καλύψει, αλλά μπορούσε να παίξει και ευεργετικό ρόλο για την κοινωνική του αναδιοργάνωση: τον θεσμό του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Πρέπει, ωστόσο, να αναγνωρίσουμε πως αυτή η ευεργετική για τους χριστιανούς απόφαση είχε –μπορούσε να έχει– ήμερομηνία λήξης: διότι, αν την απόφαση την πήρε η οθωμανική πολιτική έξουσία με γνώμονα το συμφέρον της ίδιας, οποιαδήποτε στιγμή που θεωρούσε πως εξέλειπαν οι λόγοι που την όδηγησαν σε αυτή, μπορούσε να την αναιρέσει.

Κάποιες ένδειξεις, που έχει διασώσει σε κείμενο του 1470 ο πρώτος μετά την άλωση πατριάρχης, ο Γεννάδιος Σχολάριος, μάς υποδεικνύουν ότι τα πράγματα για τους χριστιανούς δεν κυλούσαν αδιατάρακτα δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά την ανασύσταση του θεσμού.

Στά 1470, λοιπόν, άφηγείται ο Γεννάδιος –ο οποίος την εποχή εκείνη δεν είχε κάποιο δημόσιο αξίωμα, είχε παραιτηθεί από τα καθήκοντά του και είχε αποσυρθεί στη μονή Προδρομού στις Σέρρες– του παρουσιάστηκε ένας στρατιώτης που είχε έγγραφη έντολή να τον πάρει και να τον όδηγήσει επί πεδίου έγγυς της πόλεως [Φερρών],⁴ όπου βρίσκονταν εκείνοι που, προφανώς, έδωσαν την έντολή της βίαιης προσαγωγής του: δύο εκ των τα μέγιστα δυναμένων. Σκοπός τους ήταν να πληροφορηθούν για τη χριστιανική θρησκεία και η συζήτηση έγινε με τον νεότερο και λογιότερο εκ των δύο.

Τη συνομιλία τους την κατέγραψε εκ των ύστερων ο Γεννάδιος και σώζεται σε δύο αυτόγραφους κώδικές του.⁵ Ο τρόπος με τον όποιο του άπευθύνει τον λόγο ο συνομιλητής του (*Υμείς οι χριστιανοί, τον Χριστόν λέγετε και Θεόν είναι*) άφήνει να έννοήσουμε ότι δεν ήταν χριστιανός, ενώ ο χαρακτηρισμός του Γενναδίου ότι ήταν εκ των τα μέγιστα δυναμένων μάς όδηγεί σε

αρχιερέα, του Ίωακείμ, που έδρευε πριν από την άλωση στην Προύσα, χωρίς όμως να του δοθούν οι αρμοδιότητες πατριάρχη της αρμενικής Έκκλησίας (βλ. Dickran Kouymjian, «Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604)», *The Armenian people from ancient to modern times*, τ. Β', έκδ. Richard G. Hovannisian, Λονδίνο 1997, 9-12.

⁴ Πρόκειται για την πόλη που τη βυζαντινή εποχή όνομαζόταν Βηρά ή Φηρά: στα 1361 κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς, που την όνόμασαν Φέρετζικ.

⁵ Πρόκειται για τον Παρισινό 1289 και τον κώδικα 127 της μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους. Το κείμενο έχει εκδοθεί, με βάση τους δύο αυτούς Κώδικες, στο *Œuvres complètes de Scholarios*, τ. Γ', 458-475.

ύψηλους αξιωματούχους της Πύλης. Ἐπιπλέον, ὁ τρόπος πού κλήθηκε ὁ Γεννάδιος (μέ ἔγγραφο ἐντολή καί ἕναν στρατιώτη νά τόν ὀδηγεῖ στόν τόπο ὅπου ἦταν οἱ ἀξιωματοῦχοι αὐτοί) μᾶς ἐπιτρέπει νά υποθέσουμε ὅτι δέν ἦταν μιᾶ πρόσκληση ἀδροφροσύνης γιά συζήτηση, ἀλλά προσπάθεια συλλογῆς πληροφοριῶν γιά ἕνα θέμα πού κάποιοι –προφανῶς ἀπό τήν πλευρά τῶν μουσουλμάνων– ἤθελαν νά θέσουν. Οἱ ἀπαντήσεις πού δίνει ὁ Γεννάδιος υποδηλώνουν ὅτι ἡ ἀμφισβήτηση ἦταν στό ἐπίπεδο τῶν θεολογικῶν, στό ἄν ἡ χριστιανική θρησκεία εἶναι μονοθεϊστική, θέμα πού μοροῦσε, ὅμως, σέ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο νά ἔχει πολὺ συγκεκριμένες πρακτικές συνέπειες: τὸ ἄν διακαίουνταν τελικὰ οἱ χριστιανοὶ νά ἔχουν τὰ προνόμια πού δίδονταν κατὰ τὸ δίκαιο τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου στοὺς λαοὺς τῆς Βίβλου. Ἐνδείξεις, νομίζω, σαφεῖς μᾶς ἀμφισβήτησης, πού εἶχε ἀρχίσει νά καλλιεργεῖται στήν πλευρά τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου, γιά ὅλα ἐκεῖνα πού οἱ ἠττημένοι χριστιανοὶ εἶχαν κερδίσει ἀπὸ τοὺς πρώτους κίολας μῆνες μετὰ τὴν ἄλωση, γιά ὅλα ἐκεῖνα πού κατὰ τὴν πρώτη περίοδο δέν χρειάζονταν ἄλλη αἰτιολόγηση ἀπὸ τὸ ὅτι ἀπηχοῦσαν τὴ βούληση τοῦ πανίσχυρου Πορθητῆ. Στὰ 1470, πάντως, διαπιστώνουμε τὴν ὑπαρξὴ κάποιων ἐνδείξεων μᾶς ἀμφισβήτησης, ἢ ὅποια τὰ ἐπόμενα χρόνια ἴσως νά ἐντάθηκε.

Πάντως, τέσσερα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1474, ἔχουμε τὴν ἐκδήλωση μᾶς πρωτοβουλίας, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν χριστιανῶν, ὥστε τὸ Πατριαρχεῖο νά πληρώνει ἐτήσιο φόρο στό ὀθωμανικὸ δημόσιο –δηλαδή νά εἰσπράττει καί νά πληρώνει ἐτήσιο φόρο. Εἶναι φανερὸ πὼς ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ ἔθετε σὲ νέες βάσεις τὶς σχέσεις τοῦ βασικοῦ θεσμοῦ τῶν χριστιανῶν μετὰ τὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο: πέρα δηλαδή τοῦ ἄν ἐξακολουθοῦσε νά ὑπάρχει ἢ ὄχι ἡ δικαιολογητικὴ βάση πού ἔκανε νά ἀνασυσταθεῖ ὁ θεσμὸς λίγους μόνον μῆνες μετὰ τὴν ἄλωση (ἐννοῶ τὶς αὐτοκρατορικές φιλοδοξίες τοῦ Πορθητῆ καί τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐνσωμάτωσης τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν), ὁ θεσμὸς ἀγκιστρωνόταν πλέον στόν πιὸ ἀσφαλῆ μηχανισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσίου: στόν φορολογικόν.

Δύο ζητήματα πρέπει νά προκαλέσουν ἄμεσα τὸ ἐνδιαφέρον μας: ἡ ἐγκυρότητα τῆς πηγῆς πού παραδίδει αὐτὴ τὴν πληροφορία καί ἡ ἀναζήτηση τοῦ πραγματικοῦ περιεχομένου της. Ἐς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ πρῶτο, καθὼς εἶναι ὁ ἀναγκαῖος λογικὸς κρῖκος γιά τὶς περαιτέρω ἀναπτύξεις μας.

III

Ἡ πληροφορία γιά τὶς νέες σχέσεις τοῦ ὀρθόδοξου Πατριαρχείου μετὰ τὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο προέρχεται ἀπὸ τὴν πιὸ ἐπίσημη πηγὴ πού διαθέτουμε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν χριστιανῶν. Συγκεκριμένα, στόν ἐπίσημο Κώδικα τοῦ Πα-

τριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, στόν ὁποῖον καταχωρίζονταν *in perpetuum rei memoriam* οἱ ἀποφάσεις του καί ὅσα τὸ ἀφοροῦσαν, σώζεται ἡ ἐγγραφή, με ἡμερομηνία 10 Ὀκτωβρίου 1474, μᾶς συνοδικῆς ἀπόφασης μετὰ τὴν ὁποία ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωση καταβολῆς ἐτήσιου φόρου στὴν Πύλη.⁶ Ἀπὸ τὸ σκεπτικὸ αὐτῆς τῆς ἀπόφασης ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ἡ καταβολὴ τοῦ φόρου δέν ἦταν κάτι πού ἐπιβλήθηκε ἐκ τῶν ἄνω, ἀλλὰ ἦταν χριστιανικὴ πρωτοβουλία. *Τινὲς τῶν ἡμετέρων*, ἀναφέρεται ρητὰ στό κείμενο τῆς ἀπόφασης καί ὑπονοοῦνται δύο ὀφφικιάλιοι τοῦ Πατριαρχείου καί ἕνας ἀρχιερέας, εἶχαν τὴν ἰδέα καί τὴν ὑπέβαλαν στὴν Πύλη, ἢ ὁποία τὴν ἀποδέχθηκε. Προσοχὴ ὅμως: τὸ κείμενο τῆς ἀπόφασης, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποσποῦμε τὶς πληροφορίες πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους ἐκείνων πού εἶχαν τὴν ἰδέα τῆς πρόσδεσης τοῦ Πατριαρχείου στόν φορολογικὸ μηχανισμό τοῦ ὀθωμανικοῦ δημοσίου: εἶναι ἐκεῖνοι πού, κατὰ τὴ μαρτυρία τους, ὑποχρεώθηκαν παρὰ τὴ θέλησή τους νά συνεχίσουν νά ἀσκοῦν τὰ καθήκοντά τους καί νά ἀναλάβουν τὴν ὑποχρέωση, τὸ θάρρος, τῆς καταβολῆς ἐτήσιου φόρου. Στὸ κείμενο, γιά παράδειγμα, ὀνομάζουν τὸν φόρο, γιά νά δραματοποιήσουν τὰ γεγονότα, *χαράτζι*, χωρὶς βέβαια νά ἀκριβολογῶν χαρακτηριστίζον ὅσους τὸ εἰσηγήθηκαν *ἐχθροὺς τῆς Ἐκκλησίας*: θὰ εἶναι ὅμως ἐκεῖνοι πού σὲ λιγότερο ἀπὸ ἕνα χρόνο θὰ κρατοῦν τὰ ἡνία της.

Συμπέρασμα: πρέπει μετὰ μεγάλη προσοχὴ καί μετὰ κριτικὴ ἐγρήγορη νά ἀξιολογήσουμε ὅσα στοιχεῖα μᾶς παραδίδει ἡ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1474, ἀλλὰ δέν ἔχουμε κανέναν λόγο νά ἀμφιβάλουμε γιά τὴν αὐθεντικότητά της πηγῆς πού παραδίδει τὸ γεγονὸς πού μᾶς ἐνδιαφέρει.

IV

Εἴκοσι χρόνια μετὰ τὴν ἀνασύσταση τοῦ βυζαντινοῦ θεσμοῦ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στό κράτος τῶν ὀθωμανῶν λοιπόν, τὸ 1474, ὁ πατριάρχης τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων τῆς αὐτοκρατορίας ἀναλαμβάνει ἐφεξῆς τὴν ὑποχρέωση νά εἰσπράττει καί νά ἀποδίδει στὴν Πύλη, στό ὀθωμανικὸ δημόσιο, ἕναν φόρο κάθε χρόνο. Ἴδου μὰ στοχαστικὴ προσαρμογὴ στὰ δεδομένα, ὅπως αὐτὰ διαμορφώνονταν εἴκοσι χρόνια μετὰ τὴν ἄλωση. Ἐς παρακολουθήσουμε τὶς ποικίλες δράσεις της.

⁶ Γιά τὴν διπλωματικὴ ὑφή τοῦ τεκμηρίου βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ὁ «ἱερός κώδιξ» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στό 6^ο μιστὸ τοῦ 15^{ου} αἰῶνα. Τὰ μόνον γνωστὰ παραδείγματα*, Ἀθήνα 1992, 57-69· στὴν ἴδια μελέτη, στὴν ὁποία ἔχει ἐκδοθεῖ, με σχόλια, καί τὸ κείμενο τῆς συνοδικῆς ἀπόφασης τοῦ 1474, βλ. καί τὰ σχετικὰ μετὰ τοὺς πρωταγωνιστὰς αὐτῆς τῆς πρωτοβουλίας (σ. 89-97).

Ἡ πρωτοβουλία ἐπέφερε κάποιες ἀλλαγές στὶς σχέσεις τοῦ θεσμοῦ μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία, ἀλλαγές πού ἕνα μέρος τους διαφαίνεται καὶ στὴ διατύπωση τῶν ἐπίσημων διοριστηρίων ἐγγράφων πού ἐξέδιδε ἡ ὀθωμανικὴ ἀρχὴ γιὰ τοὺς πατριάρχες τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων, τῶν βερατίων. Γιὰ παράδειγμα, στὸ ἀρχαιότερο σωζόμενο κείμενο βερατίου πού ἐκδόθηκε μετὰ τὴν πρωτοβουλία τοῦ 1474, τὸ βεράτι τοῦ 1483, διαβάζουμε: «Ὁ Συμεών, ἔχοντας διορισθεῖ Πατριάρχης στὴν θεοφρούρητη Κωνσταντινούπολη καὶ ὑπεύθυνος νὰ παραδίδει στὸ ἡγεμονικὸ θησαυροφυλάκειο κάθε γιορτῆ τῶν Χριστιανῶν 2.000 φλουριά»,⁷ ρήτρα πού ἀσφαλῶς δὲν ὑπῆρχε στὰ βεράτια πού εἶχαν ἐκδοθεῖ γιὰ πατριάρχες πού εἶχαν διορισθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1474. Ἴδου καὶ μία ἄλλη σχετικὴ ρήτρα: «ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν [= τὸν πατριάρχη], κανεὶς νὰ μὴν ὑπεισέρχεται καὶ νὰ μὴν ἀνακατεύεται γιὰ τὸ χρέος τῶν ἐκκλησιῶν ἀνάμεσα στὸν πατριάρχη καὶ τοὺς μητροπολίτες καὶ τοὺς παπάδες».⁸ Ἡ φορολογικὴ δηλαδὴ ὑποχρέωση καὶ τὰ σχετικὰ μὲ αὐτὴν ἐνσωματώνονται στὸ ἐπίσημο διοριστήριό ἐγγράφο. Τέλος, ἐντέλλονται καὶ ὄργανα τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους νὰ διευκολύνουν τὸν ἀλλόθρησκο πατριάρχη, φορέα ὁμῶς μᾶς ὑψίστης σημασίας λειτουργίας γιὰ τὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο, ἐννοῶ τὴ φορολογικὴ λειτουργία: «οἱ ἐκάστοτε καδῆδες», διαβάζουμε στὸ κείμενο τοῦ ἴδιου βερατίου, «πρέπει νὰ παίρνουν ἀποφάσεις νὰ παραδίδουν τοὺς φόρους πού σχετίζονται μὲ τὸ Πατριαρχεῖο, ὅποιοιδήποτε κι ἂν εἶναι στὸ κάθε βιλαέτι».⁹

Ἡ πρωτοβουλία πού ἐκδηλώθηκε τὸ 1474, ὁμῶς, ἐπέφερε καὶ δραματικὲς ἀλλαγές στὶς σχέσεις τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ τους ἀρχή. Ἄς δώσουμε τὸ περίγραμμά τῶν σχέσεων, ὅπως διαμορφώθηκε μετὰ τὴν ἡμερομηνία αὐτή, ἀναδεικνύοντας σταδιακὰ τὶς ἀλλαγές πού ἐπῆλθαν.

Γιὰ τὴν καταβολὴ τοῦ φόρου ἦταν ὑπόχρεος, σύμφωνα μὲ τὸ ὀθωμανικὸ σύστημα, ὁ ἐκάστοτε πατριάρχης προσωπικά. Ἡ ὑποχρέωσή του ἦταν ρητὴ καὶ ἡ ἡμερομηνία καταβολῆς τοῦ φόρου καθορισμένη· ἐκεῖνο πού δὲν ἦταν ποτὲ βέβαιο ἦταν τὸ ἂν θὰ εἶχαν συγκεντρωθεῖ ὡς τὴν καθορισμένη ἡμερομηνία τὰ χρήματα πού ἔπρεπε νὰ ἀποδοθοῦν. Σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα πού εἶχε υἱοθετηθεῖ σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἐπιβλήθηκε ἡ φορολογικὴ ὑποχρέωση τοῦ Πατριαρχείου, τὸ ποσὸν τοῦ ἐτήσιου φόρου κατανεμόταν στὶς

⁷ Ἀντὼ τὸ παράθεμα ἀπὸ τὴν πρόσφατη ἐκδοση τοῦ βερατίου καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ κειμένου του στὰ ἑλληνικά: Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἐγγράφα*, 157.

⁸ ὁ.π., 158.

⁹ ὁ.π., 159.

μητροπόλεις μὲ κριτήριό τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ κάθε ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας –διότι σὲ τελευταία ἀνάλυση τὸ ποσὸν τοῦ φόρου τὸ κατέβαλλαν οἱ πιστοί. Οἱ ἀρχιερεῖς τὸ εἰσέπρατταν καὶ ἔπρεπε, πρὶν ἀπὸ τὴν καθορισμένη ἡμερομηνία, νὰ τὸ ἀποστείλουν στὴν ἔδρα τοῦ Πατριαρχείου.

Οἱ συνέπειες τῆς μὴ ἐμπρόθεσμης καταβολῆς βάρυναν, ὅπως εἶπαμε, προσωπικά τὸν ἐκάστοτε πατριάρχη. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, ἐκεῖνος πού κατεῖχε τὸ ἀξίωμα καὶ ἤθελε νὰ ἀποφύγει τὶς συνέπειες προσπαθοῦσε νὰ πείσει, ἢ καὶ νὰ πιέσει, τοὺς μητροπολίτες νὰ εἰσφέρουν ἐγκαιρὰ τὸ ἀναλογοῦν στὴ μητρόπολή τους ποσὸν· στὴν περίπτωση πού ἡ ὥρα εἶχε φτάσει χωρὶς νὰ ἔχει συγκεντρωθεῖ ὁλόκληρο τὸ ποσό, τρεῖς δρόμους εἶχε νὰ ἐπιλέξει γιὰ νὰ ἀποφύγει «τὸ μοιραῖο»: εἴτε νὰ τὸ καταβάλει ἀπὸ δικὰ του χρήματα, ἂν εἶχε αὐτὴ τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα, εἴτε νὰ ζητήσῃ τὴν οἰκονομικὴ στήριξη ἰσχυρῶν τῆς κοινωνίας τῶν χριστιανῶν, εἴτε νὰ προσφύγει στὸν δανεισμὸ τοῦ ὑπολειπόμενου ποσοῦ. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση οἱ «φυσικοὶ» δανειστὲς τοῦ πατριάρχη ἦταν, βέβαια, κάποιοι ἀπὸ τοὺς χριστιανούς κεφαλαιούχους, κάποιοι πού εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα καὶ πού ἐνδιαφέρονταν, πέρα ἀπὸ τὸ ὅποιο κέρδος, νὰ στηρίξουν τὸν θεσμὸ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ εἰδικότερα τὸν συγκεκριμένο πατριάρχη, ὁ ὁποῖος πιθανότατα θὰ ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὴ θέση του, ἀφοῦ θὰ εἶχε παραβεῖ μὴ ὑποχρέωση ἀπαρέγκλιτη ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο: τὴν ἀπόδοση ἑνὸς φόρου. Ἄν ὁμῶς οὔτε ἡ ἐπίκληση τοῦ «κοινοῦ ἀγαθοῦ» δὲν ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ κινητοποιήσει χριστιανούς κεφαλαιούχους, ἢ ἀνάγκη ἔπρεπε νὰ καλυφθεῖ μὲ τὴν προσφυγὴ σὲ ἄλλους, ἀνεξαρτήτως θρησκευματος.

Τὸ σχῆμα πού παρουσιάζω δὲν εἶναι αὐθαίρετο. Τὸ συγκροτοῦν καὶ τὸ θεμελιώνουν πραγματικὰ περιστατικά· ἄς σταθοῦμε λοιπὸν ἐδῶ γιὰ νὰ θεμελιώσουμε ἀπὸ πηγές ὅσα ἀναφέρθηκαν ὡς τώρα.

Γιὰ τὴν ἐπιβολὴ ἀπὸ τὴν Πύλη στὸν ἐκάστοτε πατριάρχη τῆς ὑποχρέωσης καταβολῆς ἐτήσιου φόρου πρὸς τὸ ὀθωμανικὸ δημόσιο ἔχουμε ἤδη μιλήσει καὶ ἔχουμε ἀναφέρει πὼς ἡ ἡμερομηνία καταβολῆς τοῦ φόρου ὀριζόταν στὴ «γιορτῆ τῶν Χριστιανῶν», δηλαδὴ κάθε Πάσχα ἢ κάθε Ἁγίου Γεωργίου.¹⁰

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ διάχυση τῆς φορολογικῆς ὑποχρέωσης τοῦ πατριάρχη στοὺς μητροπολίτες, τὴν πρώτη ἔνδειξη μᾶς τὴν δίνει τὸ ἴδιο τὸ κείμενο πού ἔχει καταχωρηθεῖ στὸν Κώδικα τοῦ Πατριαρχείου τὸ 1474. Στὴ συνοδικὴ

¹⁰ Βλ. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἐγγράφα*, 157.

αυτή απόφαση, ἀφοῦ περιγραφοῦν ὅσα συνέβησαν πρὶν ἐπιβάλλει ἡ Πύλη τὴν καταβολὴ ἐτήσιου φόρου ἀπὸ τὸν πατριάρχη, δηλώνεται ρητὰ ὅτι τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ τὴν ἀναλαμβάνει ἀπὸ κοινοῦ ὅλη ἡ σύνοδος: *ὑπέστημεν ἅπαντες ἐκ κοινοῦ συμφώνου τὸ εἰρημένον χαράτζιον [= τὸν φόρο] κατ' ἐναντιὸν τελεῖν*.¹¹ Μιὰ δευτέρη ἐνδειξὴ εἶναι ἡ τήρηση «καταστίχου» στὸ Πατριαρχεῖο, στὸ ὁποῖο ἀναγραφόταν τὸ ποσὸ πὺν κάθε ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια ὄφειλε νὰ εἰσφέρει. Τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ καταστίχου τὴν πληροφοροῦμαστε ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει ὁ Συμεὼν Α' σὲ πιττάκιο πὺν ἀπέστειλε στὴ διάρκεια τῆς τρίτης πατριαρχίας του (1482-1486). Συγκεκριμένα, ὁ Συμεὼν ἀναφέρει στὸ γράμμα του αὐτὸ πὺς ἡ σύνοδος πὺν συνήλθε ἐπὶ Μαξίμου Γ' τὸ 1477 ἀποφάσισε, μεταξὺ ἄλλων, νὰ διορθώσῃ καὶ τὸ κατάστιχον τὸ περὶ τῆς ἐκάστου τῶν ἀρχιερέων κατ' ἔτος [...] δόσεως.¹² Μιὰ δευτέρη «διόρθωση» τοῦ καταστίχου ἐντοπίζουμε τὸ 1517/1518, ὅταν ἐπὶ Θεολήπτου Α' ἐκδίδεται «συνοδικὸς τόμος» μετὰ τὸν ὁποῖο, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἀποφασίζεται ἡ μείωση τοῦ ποσοῦ συνεισφορᾶς τῆς μητροπόλεως Ἀδριανούπολης στὸ ἐπέτειον τέλος τὸ αὐθεντικόν, μετὰ ἀντίστοιχη αὐξηση τῆς συνεισφορᾶς τῆς μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως. Τὸ κριτήριον δὲν ἦταν ἀξιολογικόν: ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς πρώτης εἶναι μικρότερος τῆς δευτέρας ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας, μετὰ συνέπεια ἡ δευτέρη νὰ ἔχει μεγαλύτερη οἰκονομικὴ εὐρωστία καὶ νὰ μπορεῖ ἔτσι νὰ ἐπωμιστεῖ μεγαλύτερο μέρος τῆς συνεισφορᾶς.¹³

Δὲν σώζονται ἀπὸ τὰ πρώιμα χρόνια στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἐκάστοτε πατριάρχης προσπαθοῦσε νὰ πείσῃ τοὺς ἀρχιερεῖς νὰ εἶναι συνεπεῖς καὶ ἐμπροσθεῖς στὴν ὑποχρέωσή τους γιὰ τὴν εἰσφορὰ τοῦ μέρους πὺν τοὺς ἀναλογοῦσε στὸν ἀποδιδόμενον στὸ ὀθωμανικὸ δημόσιον φόρο. Τὸ γεγονός πάντως ὅτι τὸ θέμα ἀπασχόλησε, ὅπως εἶδαμε, καὶ μιὰ εὐρείας συνθέσεως σύνοδος πὺν συνήλθε τὸ 1477, λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς φορολογικῆς ὑποχρέωσης, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε βᾶσιμα ὅτι κάποια μέτρα θὰ προβλέπονταν ἐναντίον ἐκείνων πὺν δὲν ἦταν συνεπεῖς ἴσως ἀπὸ

¹¹ Βλ. Ἀποστολόπουλος, *Ὁ «ἱερὸς κώδιξ»*, 91 στ. 40-41 καὶ τὸ σχόλιον στὴ σ. 94.

¹² Τὸ πιττάκιο ἀπευθυνόταν πρὸς τὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ, ἔξαρχο, ἐπὶ Μαξίμου, τοῦ Μεγάλου Ζυγοῦ τῆς δυτικῆς Μάνης. Βλ. σχετικὰ Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, *Ὁ θεσμός τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας, 14ος-19ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1995, 197-198, ὅπου καὶ τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου καὶ τὶς ἐκδόσεις του.

¹³ Ἀντίγραφο τοῦ κειμένου τοῦ τόμου σώζεται στὸν κώδικα 276 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων ἀπὸ τὴν πηγὴ αὐτὴ ἔχει δημοσιευθεῖ δύο φορές ἀπὸ τὸν Αθ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, «Περὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Θεολήπτου Α'», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 3 (1889), 491-493 καὶ τὸν ἴδιον, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. Α', Πετροῦπολη 1891, 478-480.

τότε νὰ ἀρχίσῃ νὰ θεωρεῖται λόγος καθαιρέσεως ἢ μὴ ἐκπλήρωση τῶν οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων ἐνὸς ἀρχιερέα ἐναντι τοῦ Πατριαρχείου. Πάντως, στὰ δύσκολα χρόνια πὺν ἀκολούθησαν τὴν μεγάλη οἰκονομικὴ κρίση πὺν ἐπληξε τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1580, κρίση πὺν συμπαρέσυρε στὴ δίνη τῆς καὶ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Πατριαρχείου, ἡ ποινὴ τῆς καθαιρέσεως ἀπειλεῖται ρητὰ σὲ πατριαρχικὰ γράμματα τῆς ἐποχῆς. Ἡ καθιέρωση, ὡστόσο, στὸ ἐπίπεδο τοῦ κανονικοῦ δικαίου θὰ πρέπει νὰ ἔγινε μετὰ ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ 1593. Ἐπὶ Ραφαήλ Β' πάντως ἐκδόθηκε ἕνας «συνοδικὸς τόμος», σύμφωνα μετὰ τὸν ὁποῖο ἀναγορευόταν σὲ λόγο καθαιρέσεως καὶ στέρησης τῆς ἀρχιεροσύνης ἢ μὴ ἐκπλήρωση τῶν οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων κάθε ἀρχιερέα ἐναντι τοῦ Πατριαρχείου.¹⁴

Τέλος, γιὰ ὅτι ἀφορᾶ τοὺς δρόμους πὺν εἶχε νὰ ἐπιλέξῃ ὁ ὑπόχρεος πατριάρχης προκειμένου νὰ συγκεντρώσῃ τὰ χρήματα, ἔχουμε ἀπὸ τὴν πρώιμη περίοδο τρεῖς χαρακτηριστικὲς μεθοδεύσεις. Ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς φορολογικῆς ὑποχρέωσης, ὁ τότε πατριάρχης ἀποφασίζει νὰ κάνει μιὰ περιοδεία γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ τὸ ποσὸν τοῦ φόρου πὺν θὰ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ καταβάλλῃ λίγους μῆνες ἀργότερα στὸ ὀθωμανικὸ δημόσιον καὶ νὰ ἀποφύγῃ ἔτσι τὴν ἀποπομπή του. Στὸ κείμενον τῆς ἐγκυκλίου, πὺν καταχωρίστηκε στὸν Κώδικα τοῦ Πατριαρχείου λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1474, δηλώνει καθαρὰ τὸν σκοπὸ τῆς ἀποδημίας του: *διὰ τὸ μέγα φορτίον τῆς ἐκκλησίας [...] ἐπενεχθὲν ὑπὸ τῶν ταύτης ἐχθρῶν [...] ἐπείγομαι καὶ νῦν ἄψασθαι τῆς προκειμένης ὁδοῦ... ὅτι καὶ τοῦ αἰτεῖν ὄλως οὐ πέφυκα ἀπεχθῶς πρὸς τοῦτ' ἔχων καὶ δυσχερῶς*.¹⁵ Ἐνας ἀπὸ τοὺς διαδόχους του, ὁ Διονύσιος Α', φαίνεται ὅτι, ἐφαρμόζοντας ἄλλους τρόπους, εἶχε ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὶς «κοσμικὲς» φροντίδες. Σύμφωνα μετὰ ἕνα ἐκκλησιαστικὸ χρονικὸ τοῦ 16ου αἰῶνα, τὴν *Ἐκθεσιν Χρονικὴν*, στὰ χέρια τοῦ «ἀρχοντος» Δημήτριου Ἀπόκανκου Κυρίτζη ἦσαν [...] ἅπαντα τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα [...] ἐν τε ἐσόδοις καὶ ἐξόδοις.¹⁶ Προφανῶς αὐτὸς εἶχε ἀναλάβῃ τὰ οἰκονομικὰ

¹⁴ Τὸ κείμενον τοῦ τόμου δὲν σώζεται. Τὴν ὑπαρξὴ του τὴν πληροφοροῦμαστε ἀπὸ μεταγενέστερες συνοδικὲς ἀποφάσεις καθαιρέσεων πὺν τὸν ἐπικαλοῦνται. Ἐκδόθηκε, πάντως, μετὰ τὸ Φεβρουαρίου 1603 καὶ Ὀκτωβρίου 1607, ἐνῶ ἡ ἀρχαιότερη μνεία του σώζεται σὲ συνοδικὸν σημείωμα τοῦ Δεκεμβρίου 1607, ἐπὶ Νεοφύτου Β' (βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος - Π. Δ. Μιχαηλάκης, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου*, τ. Α', Ἀθήνα 1987, 267 ἀρ. 510-βλ. καὶ 244-245 ἀρ. 439: *πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν γράμμα* τοῦ Μαΐου τοῦ 1608).

¹⁵ Βλ. Ἀποστολόπουλος, *Ὁ «ἱερὸς κώδιξ»*, 101 στ. 39-44.

¹⁶ *Ἐκθεσιν Χρονικὴν*, 47 στ. 20-21. Στὸ χρονικὸ ἀναφέρεται μόνο τὸ ὄνομα Κυρίτζη· γιὰ τὴν ταύτισή του μετὰ τὸν Δημήτριον Ἀπόκανκο Κυρίτζη βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του*,

